

“माध्यमिक शालेय शिक्षकांची स्वसंकल्पना आणि संघटनात्मक बांधिलकी यांचा त्यांच्या संघटनात्मक संस्कृतीशी सहसंबंधाचा अभ्यास”

डॉ हेमलता चारी

उपसंचालक (शैक्षणिक) दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ

डॉ मगर संदीप गणपत

अधिव्याख्याता- शहापूर तालुका एज्युकेशन
सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र, महाविद्यालय, शहापूर

प्रस्तावना

संस्था किंवा शाळा म्हंटली की या संघटनेमध्ये विविध लोक कार्यरत असतात हे लोक वेगवेगळ्या जाती धर्मा चे भाषांचे वेगवेगळ्या स्तराचे प्रतिनिधित्व करत असतात या प्रत्येकाचे आचार, विचार, कल्पना, भावना, प्रतिक्रिया व मते याही वेगवेगळ्या असतात. अशा प्रत्येकाची वागण्याची, बोलण्याची, विचार करण्याची पध्दतीही वेगवेगळ्या असतात. संस्थेच्या कामाचे स्वरूप, कर्मचाऱ्यांचा दृष्टिकोन, आंतरवैयक्तिक संबंध यातून संघटनेची संस्कृती दृष्टीक्षेपास पडते. संघटनात्मक संस्कृती ही मानववंशशास्त्र व समाजशास्त्राशी निगडीत असल्याने त्याचा प्रभाव शालेय कामकाजावर होत असतो. त्याच बरोबर व्यक्तिगत कामाच्या स्वरूपाची परिणामकारकता देखील ठरविते. म्हणून संघटनात्मक संस्कृती ही संकल्पाना प्रत्येक क्षेत्राशी निगडीत असून तिचा प्रत्येक ठिकाणी विचार करणे महत्वाचे आहे.

संशोधन अभ्यासाची गरज

संबंधित साहित्याच्या सिंहावलोकनातून सूचित होते की संघटनात्मक संस्कृतीशी संबंधित अभ्यासात व्यवस्थापकीय मूल्य उद्बोधन व प्रगती यातील सहसंबंध, शिक्षकाची भूमिका, कामाची काठीण्य सीमा, व्यावसायिक बांधिलकी आणि समावेशन तसेच कार्य संस्कृती आणि उच्च शिक्षण संस्थातील व्यवस्थापन यावर संशोधने झालेली आहे.

तथापि संघटनात्मक संस्कृतीशी संबंधित शिक्षकांची स्वसंकल्पना आणि संघटनात्मक बांधिलकी याबाबत फार थोडी संशोधने दिसून आली म्हणून संशोधक सदर संशोधन करीत आहे.

संशोधन समस्या विधान

“माध्यमिक शालेय शिक्षकांची स्वसंकल्पना आणि संघटनात्मक बांधिलकी यांचा त्यांच्या संघटनात्मक संस्कृतीशी सहसंबंधाचा अभ्यास”

संबंधित चलेः

संबंधित संशोधनासाठी खालील चलांचा समावेश करता येईल

- १ . संघटनात्मक संस्कृती (Organizational Culture)
- २ . शिक्षकांची स्वसंकल्पना (Teacher's self concept)
- ३ . संघटनात्मक बांधिलकी (Organizational Commitment)

कार्यकारी व्याख्याः

संशोधनाच्या उपयोगात आणलेल्या संकल्पनांच्या कार्यकारी व्याख्या खालीलप्रमाणे .

१ . संघटनात्मक संस्कृती

संघटनात्मक संस्कृती म्हणजे शिक्षकांची व्यवसायाभिमुखता, कामातील सहभाग व नाविण्यता, इतरांचा स्वीकार, कर्मचाऱ्यांना मिळणारा बाह्य पाठिंबा आणि सुविधा, कर्मचाऱ्यांची उत्पादकता व निष्पत्ती ध्येयानुरूप कृती, कार्यक्षमता स्थिरता आणि कर्मचाऱ्यांवरील नियंत्रण यांचा एकत्रीत समुच्चय होय .

२ . शिक्षक स्वसंकल्पना

शिक्षक स्वसंकल्पना म्हणजे स्वतःविषयीचा अवबोध, विषयाचे सखोल आशय ज्ञान, स्वतःच्या अध्यापन कौशल्याची जाणिव आणि विद्यार्थ्यांप्रती असणारी आंतरक्रिया यांची ओळख होय .

३ . संघटनात्मक बांधिलकी

संघटनात्मक बांधिलकी म्हणजे माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची संस्थेप्रती असलेली भावनिक एकरूपता, कर्मचाऱ्यांची कर्तव्ये, सदस्यत्व गमवण्याच्या जाणिवेसंदर्भात असलेले आकलन होय .

संशोधनाची ध्येये

संशोधनाचे विशाल ध्येय खालील प्रमाणे आहे .

माध्यमिक शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृतीचा खालील चलांशी सहसंबंधाचा अभ्यास करणे .

१ . शिक्षकांची स्वसंकल्पना

२ . संघटनात्मक बांधिलकी

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाची निश्चित उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत

१ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृतीची खालील गटांमध्ये तुलना करणे .

१ . पुरुष शिक्षक आणि स्त्री शिक्षिका

२ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक आणि विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक

३ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक आणि शहरी भागातील शिक्षक

- २ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या स्वसंकल्पनेची खालील गटांमध्ये तुलनाकरणे
  - १ . पुरुष शिक्षक आणि स्त्री शिक्षिका
  - २ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक आणि विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ३ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक आणि शहरी भागातील शिक्षक
  - ४ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक आणि तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
- ३ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक बांधिलकीची खालीलगटांमध्येतुलना करणे
  - १ . पुरुष शिक्षक आणि स्त्री शिक्षिका
  - २ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक आणि विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ३ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक आणि शहरी भागातील शिक्षक
  - ४ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक आणि तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
- ४ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृतीचा त्यांच्या स्वसंकल्पनेशी सहसंबंधाचा खालील गटांमध्ये अभ्यास करणे
  - १ . पुरुष शिक्षक
  - २ . स्त्री शिक्षिका
  - ३ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ४ . विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ५ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक
  - ६ . शहरी भागातील शिक्षक
  - ७ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक
  - ८ . तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
  - ९ . एकुण शिक्षक
- ५ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृतीचा त्यांच्या संघटनात्मक बांधिलकीशी सहसंबंधाचा खालील गटांमध्ये तुलना करणे .
  - १ . पुरुष शिक्षक
  - २ . स्त्री शिक्षिका
  - ३ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ४ . विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ५ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक
  - ६ . शहरी भागातील शिक्षक
  - ७ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक
  - ८ . तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
  - ९ . एकुण शिक्षक

संशोधनाच्या परिकल्पना

संशोधनाच्या शून्य परिकल्पना खालील प्रमाणे आहेत

- १ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृतीत खालील गटामध्ये लक्षणीय फरक नाही .
  - १ . पुरुष शिक्षक आणि स्त्री शिक्षिका
  - २ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक आणि विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ३ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक आणि शहरी भागातील शिक्षक
  - ४ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक आणि तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
- २ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या स्वसंकल्पनेत खालील गटामध्ये लक्षणीय फरक नाही .
  - १ . पुरुष शिक्षक आणि स्त्री शिक्षिका
  - २ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक आणि विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ३ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक आणि शहरी भागातील शिक्षक
  - ४ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक आणि तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
- ३ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक बांधिलकीत खालील गटामध्ये लक्षणीय फरक नाही .
  - १ . पुरुष शिक्षक आणि स्त्री शिक्षिका
  - २ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक आणि विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ३ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक आणि शहरी भागातील शिक्षक
  - ४ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक आणि तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
- ४ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृती आणि स्वसंकल्पना यात खालील गटामध्ये लक्षणीय सहसंबंध नाही .
  - १ . पुरुष शिक्षक
  - २ . स्त्री शिक्षिका
  - ३ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ४ . विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
  - ५ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक
  - ६ . शहरी भागातील शिक्षक
  - ७ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक
  - ८ . तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
  - ९ . एकूण शिक्षक

५ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृती आणि संघटनात्मक बांधिलकी यात खालील गटामध्ये लक्षणीय सहसंबंध नाही .

- १ . पुरुष शिक्षक
- २ . स्त्री शिक्षिका
- ३ . अनुदानित शाळेतील शिक्षक
- ४ . विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक
- ५ . ग्रामीण शाळेतील शिक्षक
- ६ . शहरी भागातील शिक्षक
- ७ . कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक
- ८ . तात्पुरते नियुक्त शिक्षक
- ९ . एकुण शिक्षक

संशोधन अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा:

प्रस्तुत संशोधन फक्त माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचा समावेश केला आहे . प्राथमिक शाळा कनिष्ठ महाविद्यालय आणि वरीष्ठ महाविद्यालयातील शिक्षकांचा समावेश असणार नाही . सदर संशोधनात ठाणे जिल्हयातील शाळेत कार्यरत असणाऱ्या शिक्षकांचा समावेश केला त्यात मुंबई महाराष्ट्रातील अन्य कोणत्याही भागाचा समावेश केला नाही . ठाणे जिल्हयातील निवडक मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळा आहेत . केंद्रीय परीक्षा मंडळाचा किंवा आंतरराष्ट्रीय शालेय परीक्षा मंडळाशी संबंधित नसलेल्या शाळा आहेत तसेच संशोधनात मराठी माध्यमांच्या शाळेतील शिकविणारे शिक्षक आहेत . त्यामध्ये हिंदी उर्दु गुजराथी आणि अन्य भाषिक माध्यमांचा संबंध नाही .

संशोधनाची कार्यपध्दती:

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधनातील सहसंबंध आणि कारणमीमांसा तुलनात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात आला .

संशोधनातील विविध चलांशी पुरुष शिक्षक आणि स्त्री शिक्षिका अनुदानित शाळेतील शिक्षक आणि विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक, ग्रामीण शाळेतील शिक्षक आणि शहरी शाळेतील शिक्षक तसेच कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक आणि तात्पुरते नियुक्त शिक्षकांची तुलना केली, म्हणून कारणमीमांसा तुलनात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात आला .

संशोधन अभ्यासात माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृतीचा शिक्षकांची स्वसंकल्पना आणि संघटनात्मक बांधिलकी यांच्यातील सहसंबंध अभ्यासला जाणार असून त्याकरिता सहसंबंधात्मक अभ्यास पध्दतीचा वापर करण्यात आला .

संशोधनाचे न्यादर्शः

प्रस्तुत संशोधनात ठाणे जिल्ह्यातील मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळेतील जवळपास ३६० शिक्षकांचा समावेश करण्यात आला .

नमुना निवडीसाठी त्रिस्तरीय नमुना तंत्राचा वापर करण्यात आला, पहिल्या स्तरात ठाणे जिल्ह्यातील न्यादर्श नमुना निवड तंत्रातील पध्दतीने आठ तालुके निवडले गेले . दुसऱ्या स्तरात या प्रत्येक तालुक्यातील अनुदानित व्यवस्थापन प्रकारातील खाजगी अनुदानित व खाजगी विना अनुदानित शाळांची निवड करण्यात आली आणि तिसऱ्या स्तरात संशोधन संबंधित शाळेतील शिक्षकांचा न्यादर्श नमुना म्हणून निवडण्यात आला .

संशोधनाची साधनेः

प्रस्तुत संशोधनात खालील साधनांचा वापर करण्यात आला .

- १ . रॉल्फ मास्लव्होस्की २००१ यांची शालेय संस्कृती मापन श्रेणी
  - २ . अपूर्वा कदम १९९६ यांची शिक्षक स्वसंकल्पना मापन श्रेणी
  - ३ . ॲलन आणि मेयर १९९३यांची संघटनात्मक बांधिलकी मापन श्रेणी
- माहिती विश्लेषणाची तंत्रे

प्रस्तुत संशोधनातील माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी खालील सांख्यिकी तंत्राचा वापर केला आहे

- अ . केंद्रीय प्रवृत्तीची परिमाणे
  - ब . विचलनशीतेची परिमाणे
  - क . टी परिक्षिकाड ओमेगा गुणक
  - इ . सहसंबंध गुणक
  - फ . झेड परिक्षिका
- संशोधनाचे महत्व

सदर संशोधन अभ्यासाच्या निष्कर्षातून असे अपेक्षित आहे की, संघटनात्मक संस्कृती कशा प्रकारची आहे या संबंधीची माहिती शिक्षक मुख्याध्यापक व संस्थाचालकांना माहिती होईल .

शिक्षकांना स्वसंकल्पना समजल्याने त्यांच्यामध्ये सकारात्मक सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील . शिक्षकांना स्वयंसिध्दतेची जाणीव झाल्याने त्यांची क्षमता व पात्रता समजण्यास मदत होईल . शिक्षकांची स्वसंकल्पना व स्वयंसिध्दतेची जाणीव झाल्याने आवश्यक मार्गदर्शन व समुपादेशन शिक्षकांचा दुष्टिकोन समजण्यास मुख्याध्यापकांना मदत होईल .

संशोधन अभ्यासानंतर शिक्षकांची संघटनात्मक बांधिलकी कशा प्रकारची आहे याची माहिती मिळेल व त्यामध्ये सकारात्मक सुधारणा करण्यासाठी शिक्षक प्रयत्न करतील संशोधनाचे निष्कर्षः

प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत .

१ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या संघटनात्मक संस्कृतीत पुरुष शिक्षक व स्त्री शिक्षिका, अनुदानित शाळेतील व विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षक ग्रामीण शाळेतील शिक्षक व शहरी शाळेतील शिक्षक कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक व तात्पुरते नियुक्त शिक्षक या गटांमध्ये लक्षणीय फरक नाही ही शून्य परिकल्पना स्वीकार्य आहे .

२ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या स्वसंकल्पनेत पुरुष शिक्षक व स्त्री शिक्षिका या गटांमध्ये लक्षणीय फरक नाही ही शून्य परिकल्पना स्वीकार्य आहे .

माध्यमिक शालेय शिक्षकांच्या स्वसंकल्पनेत अनुदानित शाळेतील शिक्षक व विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक पुरुष शिक्षक व स्त्री शिक्षिका आणि कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक व तात्पुरते नियुक्त शिक्षक या गटांमध्ये लक्षणीय फरक नाही ही शून्य परिकल्पना स्वीकार्य नाही .

म्हणजे शिक्षकांच्या स्वसंकल्पने संदर्भात अनुदानित शाळेतील शिक्षक विना अनुदानित शाळेतील शिक्षक या गटांची तुलना करता अनुदानित गटाचे मध्यमान प्राप्तांक उच्च आहेत, ग्रामीण शाळेतील शिक्षक व शहरी शाळेतील शिक्षक या गटांची तुलना करता ग्रामीण गटाचे मध्यमान प्राप्तांक उच्च आहेत तर कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक व तात्पुरते नियुक्त शिक्षक या गटांची तुलना करता कायमस्वरूपी गटाचे मध्यमान प्राप्तांक उच्च आहेत .

३ . माध्यमिक शाळेतील शहरी व ग्रामीण शाळेतील शिक्षकांच्या संघटनात्मक बांधिलकीत लक्षणीय फरक नाही शून्य परिकल्पना स्वीकार्य नाही .

म्हणजे शिक्षकांच्या संघटनात्मक बांधिलकी संदर्भात ग्रामीण शाळेतील शिक्षक व शहरी शाळेतील शिक्षक या गटांची तुलना करता ग्रामीण गटाचे मध्यमान प्राप्तांक उच्च आहेत

४ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांमधील स्त्री शिक्षिका अनुदानित शाळेतील शिक्षक कायमस्वरूपी नियुक्त शिक्षक तात्पुरते नियुक्त आणि एकूण शिक्षकांची संघटनात्मक संस्कृती आणि स्वसंकल्पना यामधील सहसंबंध धन स्वरूपाचा असून तो उपेक्षणीय आहे .

५ . माध्यमिक शालेय शिक्षकांमधील स्त्री शिक्षिका अनुदानित शाळेतील शिक्षक विना अनुदानित शिक्षक ग्रामीण शाळेतील शिक्षक शहरी शाळेतील शिक्षक कायम स्वरूपी नियुक्त शिक्षक तात्पुरते नियुक्त आणि एकूण शिक्षकांची संघटनात्मक संस्कृती आणि संघटनात्मक बांधिलकी यामधील सहसंबंध धन स्वरूपाचा असून तो उपेक्षणीय आहे .

प्रमुख शिफारशी

संघटनात्मक संस्कृती, शिक्षकांच्या स्वसंकल्पना आणि संघटनात्मक बांधिलकीत वाढ करण्यासाठी स्वास्थ्यपूर्ण व प्रेरणादायी संघटनात्मक वातावरण निर्माण करण्याची गरज आहे

- १ . संघटनात्मक संस्कृती चांगली राहण्यासाठी संघटनेची ध्येये व मूल्ये निश्चित करावी संघटनेतील कर्मचाऱ्यांचे सामाजिकरण करावे संघटनेत नविन मूल्ये व विश्वास यांचा स्वीकार करावा .
- २ . संघटनेतील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यमानानुसार त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करावे कर्मचाऱ्यांची एकसंध समान पातळी तयार करावी निर्णयक्षमता अचूक असावी आणि व्यवस्थापकाची योग्य पकड असावी .
- ३ . संघटनात्मक संस्कृती चांगली राहण्यासाठी कर्मचाऱ्यांचे मित्रत्वाचे आंतसंबंध परस्परांविषयी आत्मियता विश्वास सर्वांचा सहभाग आणि व्यवसाय समाधान प्राप्त होईल असे असावे .
- ४ . शिक्षकांच्या स्वसंकल्पना वृद्धिंगत होण्यासाठी व्यक्तिमत्व विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन व समुपदेशन सेवा उपलब्ध करून द्याव्यात .

पुढील संशोधनासाठी सूचनाः

- १ . माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांची कार्य यशस्विता, अध्यापन प्रभुत्वाचा शिठाकांच्या स्वसंकल्पना आणि स्वयंसिद्धता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास
- २ . माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांची संघटनात्मक संस्कृतीचा शिक्षकांच्या स्वसंकल्पना परिपक्वता मूल्य समायोजन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास .
- ३ . माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांची संघटनात्मक बांधिलकीचा शिक्षकांची प्रेरणा शिक्षक व्यक्तिमत्व आत्मभान यातील सहसंबंधाचा अभ्यास .
- ४ . विभिन्न स्तरावरील शिक्षकांची संघटनात्मक संस्कृतीचा संघटनात्मक नागरिकत्व वर्तन व स्वनियंत्रण यातील सहसंबंधाचा अभ्यास

संदर्भ ग्रंथ यादी

पुस्तके

- कदम चा . प . (१९८९) . शैक्षणिक संख्याशास्त्र पुणे नूतन प्रकाशन
 तावडे स्ने . व . शिंदे (प्र २००५) . माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण व्यवस्थापन समस्या व उपाय प्रथमावृत्ती पुणे डायमंड प्रकाशन
 जाधव के . रा . (२००८) . शैक्षणिक व्यवस्थापन प्रथमावृत्ती मुंबई शेट प्रकाशन
 भिंताडे वि . रा . (१९९९) . शैक्षणिक संशोधन पध्दती द्वितीयावृत्ती पुणे नूतन प्रकाशन

- मुळे रा . व . उमाठे वि . (१९९७) . शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे प्रथमावृत्ती नागपूर साहित्य प्रसार केंद्र
- मुळे रा . व . उमाठे वि . (१९९८) . शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे तृतीयावृत्ती औरंगाबाद विद्या बुक्स
- पंडित व . वि . (१९८९) . शिक्षणातील संशोधन अभिकल्प प्रथमावृत्ती पुणे नूतन प्रकाशन
- पंडित व . वि . (१९९७) . शिक्षणातील संशोधन अभिकल्प द्वितीयावृत्ती पुणे नूतन प्रकाशन
- पाटील वा . भा . (१९९९) . संशोधन पध्दती नागपूर मंगेश प्रकाशन
- पारखी मे . बोंद्रे अ . (२००६) . संघटनात्मक वर्तन नागपूर मंगेश प्रकाशन
- मस्के टी . ए . (१९८८) . शैक्षणिक संख्याशास्त्र (प्रथमावृत्ती) पुणे प्रज्ञा प्रकाशन
- दुनाखे अरविंद (२००७) . शैक्षणिक व व्यवसायिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन प्रथमावृत्ती पुणे नित्य नूतन प्रकाशन
- शर्मा आर . ए . चतुर्वेदी शिखा (२००४) . शैक्षणिक एव व्यवसायिक निर्देशक तथा परामर्श पहिली आवृत्ती मेरठ सुर्या पब्लिकेशन

...